

VU Research Portal

Geen haar huns hoofds gekrenkt. Statenbijbel, pestepidemie en voorzienigheidsgeloof
Exalto, J.

published in

Spoken op het kerkhof. Verkenningen van protestantse vertelcultuur
2009

document version

Version created as part of publication process; publisher's layout; not normally made publicly available

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Exalto, J. (2009). Geen haar huns hoofds gekrenkt. Statenbijbel, pestepidemie en voorzienigheidsgeloof. In J. Exalto, & F. A. Lieburg (Eds.), *Spoken op het kerkhof. Verkenningen van protestantse vertelcultuur* (pp. 85-100). (Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800; No. 17). Meinema.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Spoken op het kerkhof

Verkenningen van protestantse
vertelcultuur

Onder redactie van John Exalto en Fred van Lieburg

Jaarboek voor de geschiedenis van het
Nederlands protestantisme na 1800
Jaargang 17

Meinema, Zoetermeer

ISBN: 978 90 211 4251 7

NUR 621; 694

www.uitgeverijmeinema.nl

Ontwerp omslag: Marion Rosendahl

Illustratie omslag: Willem G. van de Hulst jr., uit: Willem G. van de Hulst, *Het boek dat nooit oud wordt* (1937).

Binnenwerk: Hans Seijlhouwer

© 2009 Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Een begrafenisstoet trekt langs het onderkomen van de Statenvertalers.
Illustratie van Jaap Kramer, opgenomen in Jan van Reenen, *De komst van de Statenbijbel* (Utrecht 2004) 110.

Geen haar huns hoofds gekrenkt

Statenbijbel, pestepidemie en voorzienigheidsgeloof

John Exalto

De in 2007 gelanceerde Canon van Nederland heeft de vertelcultuur een nieuwe impuls gegeven. De vaderlandse geschiedenis is aan de hand van de vijftig vensters in tal van boeken opnieuw verteld. Het Meertens Instituut vervaardigde de *Canon met de kleine c*, bedoeld om ‘het “verhaal” meer aandacht te geven in de samenleving en in het onderwijs.’¹

De Canon van Nederland werd niet alom positief ontvangen. Enkele christelijke historici achtten haar te liberaal en misten bepaalde religieuze dimensies.² Verschillende betrokkenen uit het protestants-christelijk onderwijs hebben aangegeven dat zij met de canon in de hand hun eigen verhaal zullen vertellen. Zo zullen zij bij het venster ‘Aletta Jacobs’ niet de vrouwenemancipatie maar de verzui-ling als uitgangspunt nemen. Dat het christelijk onderwijs een eigen verhaal wil vertellen, ligt ook voor de hand. Neem bijvoorbeeld het venster ‘De Statenbijbel’. De teksten en ‘canon-clips’ op de website www.entoen.nu lijken aan de hand van dit venster de dialoog tussen jodendom, christendom en islam te willen bevorderen. Een protestantse schoolmeester zal daar echter zijn les niet mee beginnen. Voor hem is de koran immers niet gelijkwaardig aan de bijbel.

Meester Kieviet van de Groen van Prinstererschool in Scherpenisse is blij met het Statenbijbelvenster, vertelde hij onlangs in het *Reformatorisch Dagblad*. We lezen elke dag uit de Statenbijbel, zei hij, en bovendien is die bijbel belangrijk geweest voor de Nederlandse taal en cultuur. ‘Het is heel mooie lesstof. De vertalers werden bijvoorbeeld gespaard tijdens de uitbraak van de pest.’³ Hoe meester Kieviet het pestverhaal precies zal vertellen, weten we niet. De protestantse vertelcultuur, zo zal dit artikel laten zien, kent verschillende varianten.

Het pestverhaal is door de canoncommissie nergens vermeld. Opvallender is het ontbreken van het verhaal in de lesbrief die de Gereformeerde Bijbelstichting (GBS) in 2009 uitbracht ten behoeve van het canononderwijs.⁴ De GBS heeft in het verleden namelijk een belangrijke rol gespeeld in de verbreiding van het verhaal. Evenmin komt het voor in het reformatorische canonboek *Vensters vol verhalen* (2009) – terwijl de auteur in een eerder boek wel uitvoerig over de pestgeschiedenis heeft geschreven.⁵

Zullen wij heengaan?

Laten we ons verhaal over de pestgeschiedenis beginnen met de versie van de man die haar het mooiste heeft verteld.

Stilte...

Stilte in de kamer, waar de mannen zorgzaam werken.

Stilte óók daar buiten in de stad; – een vreemde, bange stilte.

Er gaat een droeve lijkstoet door de stille straat... Nog een; en nog een... Honderden en nog eens honderden mensen van Leiden worden in die dagen begraven. De 'zwarte dood' is gekomen. Jongen en ouden, sterken en zwakken, armen en rijken worden door de vreselijke *pestziekte*... weggemaaid.

En in de stille kamer?... Wie heeft daar het eerst gezegd: 'Zullen wij heengaan? Zullen we deze bange stad ontvluchten en naar onze eigen steden terugkeren? De pest zal ook òns misschien vinden.'

Die mannen zien elkaar aan, heel ernstig.

Het gevaar is zo groot. Een stille angst benauwt hun 't hart.

Maar dàn?... Wie heeft daar het eerst gezegd: 'Laten wij bidden'?

Dan knielen die mannen neer tussen hun oude boeken en hun nieuwe papieren. Zij vertellen hun Hemelsen Vader van hun angst; en ze smeken Hem, hun bange harten toch moedig te maken.

Het werk mag *niet* worden neergelegd.

Ze blijven. Die trouwe mannen *blijven* op hun post, al woedt òm hen de dood. Ze blijven, en werken hun schone, hun grootse werk van de stilte.

En – niet één is aan de vreselijke ziekte bezweken.⁶

Willem Gerrit van de Hulst (1879-1963), de protestantse schoolmees-

ter uit Utrecht, toonde zich ook in dit verhaal de meesterverteller. Het vernuftige gebruik van contrasten (tussen de stilte buiten en binnen, tussen heengaan en bidden, tussen angst en vertrouwen, tussen de dood en het leven) verleent aan deze enkele zinnen een krachtige historische verbeelding. Dat Van de Hulst het pestverhaal belangrijk vond, blijkt uit de relatief grote aandacht die hij er aan besteedde: zijn boekje telt 16 pagina's, ruim vier daarvan gaan over het vertaalwerk en daarbij is driekwartpagina voor de pestepisode ingeruimd. Het boekje van Van de Hulst verscheen in 1937 ter gelegenheid van het derde eeuwfeest van de Statenbijbel. Het werd uitgegeven door het Nederlandsch Bijbelgenootschap in een oplage van 140.000 exemplaren, bedoeld voor de bovenbouw van de basisschool.⁷

In datzelfde gedenkjaar 1937 publiceerde C.C. de Bruin (1905-1988), destijds leraar Nederlands in Rotterdam, later hoogleraar kerkgeschiedenis te Leiden, een standaardwerk over de geschiedenis van de Statenbijbel. De historische verbeelding van De Bruin was minder krachtig dan die van Van de Hulst, maar, naar we mogen aannemen, zijn waarheidsgetrouwheid groter. Van november 1634 tot oktober 1635, zo verhaalt De Bruin, waren de vertalers en revisoren (overzieners) in Leiden bezig de laatste hand te leggen aan de tekst van het Nieuwe Testament en de apocriefe boeken. Halverwege 1635 werd de stad getroffen door een pestepidemie die duizenden slachtoffers eiste. De revisoren gaven gehoor aan het advies van de Leidse hoogleraar Andreas Rivet (1572-1651) om de stad te ontvluchten en dienden daartoe bij de Staten-Generaal een request in.

Vlugger dan het ingewikkelde raderwerk van de bestuursmachine verliep intusschen de herziening der apocryphe boeken. Terwijl de reviseurs vanuit het werkvertrek, dat dicht bij de begraafplaats gelegen was, op één dagsoms honderd lijken ter aarde zagen bestellen, volbrachten zij den 10den October hun arbeid. Zij beschouwden het als een genadige bestiering des Allerhoogsten, dat Hij hen allen onder deze omstandigheden in het leven spaarde.⁸

Is Van de Hulst met zijn verbeelding op de loop gegaan? Laten we, voordat we op deze vraag een antwoord zoeken, eerst een aantal varianten van het pestverhaal in ogenschouw nemen. We kiezen daartoe enkele voorbeelden die onderling van elkaar verschillen; een uitput-

tend overzicht van alle mogelijke versies lijkt weinig zinvol, omdat er heel vaak sprake is van gelijkkluidende bewoordingen en letterlijke ontlening.

Als tusschen duizend dooden

We beginnen dan met de Statenbijbel zelf open te slaan. De voorrede voor de eerste editie van 1637 vertelt ons niets over de pest. De door de vaders van de Afscheiding bezorgde editie uit 1868 bevat slechts een drieregelige verklaring dat zij deze uitgave ‘met de meeste zorgvuldigheid hebben nagezien’.⁹ De vaders van de Doleantie bezorgden in 1895 de zogenoemde ‘Flakkeesche Bijbel’, waarin taal en spelling werden gemoderniseerd. Ook zij repten niet over de pest.¹⁰ De gereformeerde predikant Klaas Fernhout (1858-1953) deed dat evenmin in zijn uitvoerige aanprijzing van deze bijbeluitgave – ‘een welsprekend getuige van de godsvrucht, de geleerdheid en de deegheid onzer voorvaders’.¹¹

Intussen had Anthony Brummelkamp (1811-1888), docent aan de Theologische School in Kampen, zijn naam verbonden aan een editie die in 1885 het licht zag. In de voorrede stipte hij kort de geschiedenis van de Statenbijbel aan en schreef over de omstandigheden waaronder dit werk tot stand kwam, het volgende:

Die mannen hebben het werk aanvaard, en als tusschen duizend dooden voortgezet, want te Leyden brak de pest uit, die twintig duizend menschen ten grave sleepte.

Geen wonder dat daarop de ernstige vraag oprees, of zij het werk moesten staken of blijven en er mede voortgaan. Na rijpe en biddende overweging werd daarop eenparig besloten het werk, dat God hun en daar ter plaats te doen gegeven had, voort te zetten. Zij hebben het gedaan met goeden moed en in den Heere gesterkt ter plaatse, waar dagelijks honderde lijken voorbij gedragen werden.

Geen haar huns hoofds werd gekrenkt en met dankzegging en vreugde in den Heere Jezus Christus hebben zij het werk volbracht, zoo luidt hun getuigenis.¹²

De door Brummelkamp bezorgde editie heeft niet veel opgang gemaakt. Dat was wel het geval met de uitgave die door Lucas Linde-

boom (1845-1933), docent aan dezelfde Theologische School, van een aanbevelend voorwoord werd voorzien. De handzame, in drie delen bezorgde uitgave van de Kamper uitgever J.H. Kok uit 1913 werd in de twintigste eeuw enkele malen door Kok en later door uitgeverij Den Hertog te Houten herdrukt. Het anonieme stukje 'Iets over de geschiedenis van den Staten-Bijbel' is mogelijk ook van Lindebooms hand. Geplaatst voor het dilemma tussen weggaan of blijven, zo heet het in dit stukje, verenigden de vertalers zich in gemeenschappelijk gebed. Daarna waren ze allen van mening dat ze op hun post moesten blijven. Toen ze hun werk gereed hadden, getuigden ze:

Tusschen duizend en duizend beelden en geruchten van den dood, hebben wij gezond in de nabijheid van zulk een grafplaats, waar wij dikwijls op één dag honderd lijken zagen wegvoeren, met een heilige opgeruimdheid des gemoeds, dat gedenkstuk mogen volbrengen.¹³

Het pestverhaal werd dus vanuit Kampen verbreid. De bovengenoemde gereformeerde voormannen verbonden hun naam aan een editie van de Statenbijbel waarin ook de zogenaamde 'kanttekeningen' waren opgenomen. Zonder uitzondering koesterden zij grote liefde voor deze vertaling, die zij voor dagelijks gebruik aanbevalen. Dat veranderde in 1951, toen de meeste gereformeerden de Statenbijbel terzijde legden ten gunste van de Nieuwe Vertaling. Een behoudende minderheid hield de oude Statenbijbel in ere. De christelijke gereformeerde predikant M. Baan (1905-1973) schreef in 1960 een brochure tegen de Nieuwe Vertaling en haalde daarin ook het pestverhaal aan. Hij ontleende het woordelijk aan de weergave in de editie-Lindeboom uit 1913.¹⁴

Een onoverwinb're hemelwacht

De brochure van Baan werd in 1970 herdrukt door de in 1963 opgerichte Gereformeerde Bijbelstichting (GBS), die zich inzet voor de handhaving van de Statenbijbel. In 1971 voerde dominee Baan de pestgeschiedenis op in een interview als, zoals hij zelf zei, 'een treffend "subjectief" argument' vóór de Statenbijbel.¹⁵ In de bijbeluitgaven van de GBS wordt geen melding gemaakt van de geschiedenis; de GBS heeft in haar editie met kanttekeningen de oorspronkelijke voorrede uit

1637 opgenomen. Niettemin heeft zij een belangrijke bijdrage geleverd aan de verbreiding van het pestverhaal. Het werd bijvoorbeeld verteld op door de stichting belegde propagandabijeenkomsten. De hervormde predikant J.P. Verkade (1921-2008) vertelde in 1967 in Zwijndrecht de versie-Lindeboom.¹⁶ C. Harinck (*1933), predikant van de Gereformeerde Gemeenten, citeerde een jaar later in Den Haag revisor Caspar Sibelius (1590-1658) en voegde daarmee een nieuw element aan het verhaal toe:

Ds. Casper Sibelius verhaalt, dat er wekelijks circa 1000 mensen stierven, maar hij zegt ook: 'Wij, onze knieën buigende en God vragende wat wij doen moesten, hadden allen het getuigenis in ons geweten, dat we deze heerlijke arbeid moesten voortzetten, gelovende dat God Zijn engelen uitzendt, en een onoverwinb're Hemelwacht legerd, rondom allen die Zijn wil betrachten.' Er is tijdens deze pestepidemie niet één van hen gestorven, ook niet één uit hun gezinnen. Dit moge ons toch wel leren, dat het werk wat die mensen daar deden, is geschied onder de gunst des Heeren.¹⁷

Sinds 1987 heeft de versie-Harinck, dus met het Sibelius-citaat, brede verspreiding gevonden door de lesbrief en de voorlichtingsbrochure van de GBS, die in grote oplagen zijn verspreid, voornamelijk in de eigen achterban van bevindelijk gereformeerden. In de brochure werd de door Brummelkamp en Lindeboom gebruikte zin toegevoegd: 'Geen haar van hun hoofd werd gekrenkt.'¹⁸ Het is opvallend dat in twee andere GBS-uitgaven die een meer bestudeerde indruk maken, slechts vermeld wordt dat de pest heerste en dat de vertalers en hun gezinnen voor de ziekte bewaard bleven.¹⁹

Deze sobere versie, maar dan wel weer met vermelding van het gebed van de vertalers, werd eveneens opgenomen in serieuze literatuur als bijbelstudiehandleidingen en toelichtingen op het gereformeerde kerkboek.²⁰ Tussen de hervormde en gereformeerde toelichting op het kerkboek is overigens een subtiel verschil. Hendrikus Hermanus Barger (1855-1939), hervormd, en de ethische richting toegedaan, hield bij het gebed van de vertalers een slag om de arm: 'Men zegt' dat zij dat gedaan hebben. Petrus Biesterveld (1863-1908), gereformeerd, en, toevallig of niet: ook al docent aan de Theologische Hogeschool in Kampen, nam het als feit aan en voegde aan het verhaal toe: 'Welk

een geloofsmoed, om in zulke droeve omstandigheden rustig en kalm met den arbeid voort te gaan!’

Onheilig gedoe

Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) beschreef de gebeurtenissen in zijn *Handboek der geschiedenis van het vaderland* (1846) uiterst sober: ‘*Bijbelvertaling* (1626-1635), in den geest des geloofs en des gebeds, te Leiden. De vertalers bleven aldaar na plegtig Gods naam aangeroepen te hebben, ook tijdens eene ziekte waardoor 20.000 menschen bezweken; in welstand en met heilige opgeruimdheid des gemoeds werkzaam, nabij eene grafplaats waar zij dikwijls 100 lijken zagen heenvoeren op één dag.’²¹ De bewaring voor de pest werd door Groen niet expliciet benoemd als een ingreep van de goddelijke voorzienigheid. Wonderlijke verhalen moesten voor hem ‘volkomen bewijsbaar’ zijn. En bovendien: ‘De Heer, die ons de teekenen Zijner Openbaring gegeven heeft, beroept zich voor de geschiedenis der latere tijden, dunkt mij, op dat soort wonderen niet.’²²

Zo sober en summier ging het niet toe in de populaire protestants-christelijke geschiedschrijving.²³ De bewarende hand Gods werd daarin veel sterker beklemtoond dan bij Groen. Nieuwe varianten ben ik in die geschiedschrijving overigens niet tegengekomen.²⁴ Dat zij effectief is geweest, blijkt op internetfora waar reformatorische jongeren stevige debatten voeren over de beste bijbelvertaling. Het kan hen natuurlijk ook mondeling zijn verteld, door school- of catechiseermeesters, door opvoeders of predikanten. De internetdebatten worden vooral gevoerd naar aanleiding van de sinds 2004 verschijnende deeltaalgebruiken van de Herziene Statenvertaling (HSV).

‘Hóe de Statenvertalers hun werk hebben gedaan (zeer nauwkeurig) en in wat voor tijd (de pest heerste – geen van de vertalers stierf) maakt dat hier duidelijk Gods zegen op rustte. Ik kan dat van de HSV nog niet zeggen, die heeft, mijns inziens, veel gekrakeel gebracht’, aldus Jo-Ann op 14 oktober 2008 op www.refoforum.nl. Klaio was het daar niet mee eens, want behalve de vertalers bleven er veel anderen in leven, ‘ook goddelozen’, en daarom moet je oppassen ‘hier zo rechtstreeks Gods zegen aan te verbinden’. Erasmus sloot zich bij Klaio aan: drie vertalers waren reeds vóór de pestuitbraak overleden. ‘En van het team van de HSV nog niemand. Mensen laten we met dit onheilige gedoe ophouden!!!!’²⁵

In 2002 opende Anno Niem op hetzelfde forum een discussie met de vraag: 'Wie plijt er voor welke vertaling???, en waarom? (alles in liefde graag)'. Nog dezelfde dag kreeg hij antwoord van Mirror:

Ik lees de statenvertaling. Het is heel bijzonder als je leest hoe ondanks de pest in Leiden het vertaalwerk zijn doorgang kon vinden. Hierin zie ik in het bijzonder Gods zegen en goedkeuring over deze vertaling. Ik denk zeker dat er een moment komt waarop de Bijbel in hedendaagse taal moet worden herzien. Ik ervaar het niet als een probleem dat het taalgebruik anders dan het hedendaagse is. Maar de statenvertaling aan de kant schuiven, nee op dit moment zeker nog niet.²⁶

Is het pestverhaal 'onheiliggedoe'? Is Van de Hulst met zijn historische verbeelding op de loop gegaan? Hebben Brummelkamp, Lindeboom en Biesterveld, mannen die het toch in de eerste plaats om waarheid te doen was, zich laten misleiden? En door wie dan? Om die vragen te kunnen beantwoorden, zullen we op zoek moeten naar de mogelijke oorsprongen van het pestverhaal. Hoewel dat een onderneming is die weer de nodige nieuwe vragen opwerpt, zijn er niettemin wel enkele indicaties die ons op weg kunnen helpen.

Zoo mij evenwel mijn geheugen niet bedriegt

Van de pestepidemieën waardoor de stad Leiden in de zeventiende eeuw werd getroffen, was die van 1635-1636 zonder twijfel de zwaarste. Volgens de meest betrouwbare berekeningen bezweken ruim 15.000 mensen, ongeveer een derde van de stadsbevolking.²⁷ Alle vertalers en revisoren die tijdens de pestepidemie in Leiden werkzaam waren, bleven in leven. Dat geen haar van hun hoofd werd gekrenkt, is niet helemaal juist: Johannes Polyander (1568-1646), rector van de Leidse universiteit en revisor van het Oude Testament, werd door de ziekte aangetast, maar herstelde.²⁸ Drie vertalers en vijf revisoren waren reeds overleden voor de pestepidemie uitbrak, en Johannes Bogerman (1576-1637), een van de vertalers van het Oude Testament, overleed op 11 september 1637, zes dagen voor de officiële overhandiging aan de Staten-Generaal.

Toen in 1635 de pest uitbrak, ontvluchtten velen de stad. Het studentenaantal slonk sterk en ook de meeste hoogleraren zochten een

veilig heenkomen. De curatoren van de universiteit accepteerden de massale uittocht niet en verzochten rector Polyander de hoogleraren op hun plicht te wijzen – maar de curatoren zelf hadden Leiden intussen ook verlaten!²⁹ Tot het einde van de zeventiende eeuw was het zeker onder de welgestelden algemeen gebruikelijk om de pest te ontvluchten. Theologen beschouwden dat niet als plichtsverzaking. Ik heb de universiteit verlaten om voor haar behouden te worden, schreef een hoogleraar ten antwoord aan Polyander. Geheel in overeenstemming met deze gedachtegang richtten de Statenvertalers een verzoek tot de Staten-Generaal om de stad te mogen verlaten en elders hun werk voort te zetten. Zoals aan het begin van deze bijdrage op gezag van C.C. de Bruin vermeld, werkte de bureaucratie echter langzamer dan de vertalers, zodat hun werk gereed was voor er een antwoord kwam.

In het najaar van 1636, toen de pest geluwd was, schreven de vertalers van het Oude Testament een voorrede voor de Statenbijbel – die overigens niet in de bijbel is gepubliceerd – waarin zij kort ingingen op de totstandkoming van de vertaling. Zij prezen God, onder wiens ‘wonderbaren segen’ het werk was verricht, en maakten melding van interessante details. Zo konden ze door tussenkomst van de Staten-Generaal beschikken over de handgeschreven correcties die de Duitser Johann Piscator (1546-1625) in zijn gereformeerde bijbelvertaling uit 1603 had aangebracht ‘hoewel een gedeelte daarvan onder wegen in handen van stropers is geraeckt ende verloren’.³⁰ Maar het pestverhaal ontbreekt in deze voorrede.

Evenmin treffen we het aan in Jacobus Revius’ *Daventria Illustrata* (1651) waarin hij terugblikte op zijn werk als revisor, noch in het zes foliobladen tellende verhaal over de totstandkoming van de Statenbijbel dat Theodore Haak (1605-1690) in 1657 opnam in zijn Engelse vertaling van de Nederlandse bijbel. Ook de dominee van Knollendam, Aegidius Stockmans (1703-1765), vond de geschiedenis niet vermeldenswaard. Of kende hij haar niet? Ze ontbreekt in elk geval in de herdenkingspreek die hij uitsprak ter gelegenheid van het eeuwfeest van de Statenbijbel.³¹

Nicolaes Hinlopen (1724-1792) refereerde in zijn *Historie van de Nederlandsche overzettinge des Bybels* (1777) slechts kort aan de pestgeschiedenis; het gebed uit de editie-Brummelkamp, het citaat uit de editie-Lindeboom en het citaat uit de editie-Harinck ontbreken.³²

Jodocus Heringa (1765-1840), die in 1834 een uitvoerige bijdrage leverde aan de Statenbijbel-historiografie, kan ons ook niet helpen aan bronnen voor de negentiende- en twintigste-eeuwse varianten. ‘Zoo mij evenwel mijn geheugen niet bedriegt, heb ik voormaals, ik weet niet bij wien, of van wien, eene bijzonderheid gelezen of gehoord, die de wijsheid en Godsvrucht der eerwaardige Mannen kenmerkt’ – en dan laat hij het verhaal volgen van het gemeenschappelijke gebed, met de toevoeging: ‘Ik geef dit verhaal voor niet meer, dan het is.’³³ Het verhaal deed dus in elk geval voor 1834 de ronde.

Dan rest ons Hendrik Willem Tydeman (1778-1863), die in 1849 het leven van revisor Sibelius beschreef ‘volgens zijne onuitgegeven eigen-levensbeschrijving’. In die levensbeschrijving stond Sibelius uitvoerig stil bij de bewaring voor de pest. Daarbij haalde hij ‘dankbaar juichend’ Psalm 91 aan, en hij schreef het gebed op ‘waarmede hij dagelijks zijne en der zijnen bewaring van de ziekte van God afgesmeekt heeft’.³⁴ Sibelius vermeldde dus een dagelijks gebed, niet het ene gebed dat de vertalers gedaan zouden hebben voorafgaand aan hun besluit om te blijven of te vertrekken. Zo heeft de zoektocht naar de historische waarheid van het pestverhaal onze vragen vermeerderd: heeft Heringa’s geheugen hem bedrogen?

Epische concentratie

Vermoedelijk niet. Een onverwachte aanwijzing daarvoor is te vinden in de synodale acta van de Christelijke Afscheidene Gereformeerde Kerk. Juist na de opening van de synode te Amsterdam in 1849 overleed een afgevaardigde predikant aan de cholera. Daarop volgde een discussie of de vergadering opgeschort diende te worden. In de discussie ‘werd de geschiedenis van onze Nederlandsche Bijbelvertaling herinnerd, die volbragt is, niettegenstaande de pest hevig woedde ter plaatse’. Besloten werd de vergadering voort te zetten.³⁵ Het verhaal maakte in 1849 dus deel uit van het gereformeerde geheugen.

De meest waarschijnlijke oorsprong van het pestverhaal zoals Brummelkamp, Lindeboom en Harinck dat verteld hebben, is de negentiende-eeuwse populaire protestants-christelijke geschiedschrijving, die op haar beurt wellicht een gereformeerd geschiedenisboek uit de achttiende eeuw gebruikte. Volgens het geheugen van Heringa was het verhaal al voor 1834 in omloop. Hij had het ‘gelezen of gehoord’: het zou dus ook alleen in mondelinge overlevering (voort)geleefd kunnen

hebben. Afgaande op de verschillen tussen Brummelkamp, Lindeboom en Harinck, is het verhaal in de populaire geschiedschrijving in de loop der tijd gevarieerd en zijn er nieuwe elementen aan toegevoegd. Dat het om levend vertelgoed ging, blijkt uit het anachronisme in de versie-Harinck: Caspar Sibelius, die in 1658 overleed, citeerde hier de woorden van de psalmberijming uit 1773.³⁶

Het pestverhaal is een duidelijk voorbeeld van wat we ‘epische concentratie’ zouden kunnen noemen. Eén element uit de geschiedenis van de Statenbijbel, namelijk de bewaring voor de pest, is uitvergroot. Die geschiedenis laat zich op allerlei andere manieren vertellen. Daarbij valt te denken aan de struikrovers die een deel van het manuscript-Piscator bemachtigden of de troebelen in Leiden ten tijde van het werk aan de vertaling. Conventikels van remonstranten werden door straatjongens verstoord, waarbij ruiten sneuvelden en bloed vloeyde.³⁷ Het verhaal laat zich bovendien met meer validiteit vanuit omgekeerd perspectief vertellen: de Statenbijbel is er gekomen *ondanks* de overleden vertalers en revisoren en *dankzij* de trage reactie op het verzoek van de vertalers de stad te mogen verlaten. Dat zij desalniettemin rustig voortwerkten en niet in paniek de wijk namen, pleit intussen voor hun hoge taakopvatting.

De epische concentratie van het pestverhaal kunnen we beschouwen als exponent van het voorzienigheidsgeloof, dat in de protestantse vertelcultuur een dominante rol speelde. In die vertelcultuur werd Gods actieve werkzaamheid in het aardse leven met tal van exemplen aangetoond. Gereformeerde predikanten hebben daaraan al sinds de zeventiende eeuw een bijdrage geleverd.³⁸ In het geval van het pestverhaal waren het niet de zeventiende- maar de negentiende-eeuwse predikanten die het verhaal autoriteit verschaften. En niet op de minste plaats: een voorrede voor een bijbel is immers een sacraal domein, dat heel wat meer gewicht in de schaal legt dan een willekeurige scheurkalender.

Dat het verhaal pas in de negentiende eeuw opgang heeft gemaakt – althans voorzover op dit moment valt na te gaan – hangt vermoedelijk samen met het doel waarmee het verhaal werd verteld: de Statenbijbel is onder Gods voorzienigheid tot stand gekomen en mag niet zomaar terzijde worden gelegd. In de loop van de negentiende eeuw verschenen er steeds meer concurrerende vertalingen en werd de roep om een bijbel in eigentijds gewaad steeds luider.³⁹

Vooralsnog overigens zonder resultaat. De voorstanders van de oude bijbel haalden het pestverhaal aan als bewijs voor het sacrale karakter van de Statenvertaling.⁴⁰ Daarbij dient wel aangetekend te worden dat het door de vertellers zelden als expliciet argument ten gunste van de Statenbijbel is gebruikt, en zeker niet als het meest doorslaggevende. Zij weefden het in hun betoog in en lieten de conclusie gewoonlijk aan de hoorders of lezers.

Locality sanctified against pestilence

Het pestverhaal laat zich etnologisch het beste als een sage categoriseren: het wordt als waargebeurd gepresenteerd, er komt een aanduiding van tijd en plaats in voor, en het is in verschillende varianten overgeleverd. In aansluiting bij de observaties van Peter Burger elders in deze bundel, is ook deze sage te beschouwen als een symbolisch verhaal dat door een specifieke groep wordt gebruikt om de grenzen van hun werkelijkheid te definiëren. Het pestverhaal functioneerde voor de orthodoxe protestanten als een symbolisch verhaal waarmee zij de status van een van hun belangrijkste identiteitsdocumenten bevestigden.

De pestgeschiedenis is op het eerste gezicht een specifiek Nederlands en orthodox-protestants verhaal, dat slechts in algemene termen vergelijkbaar is met andere providentiële vertellingen. Het is echter zo Nederlands en protestants niet, of er bestaat een internationaal vertelmotief waarvan het als een variant aangemerkt kan worden. De folklorist Stith Thompson kende het pestverhaal niet, maar nummer D 2162.3 in zijn motievenindex vat precies de kern van het verhaal samen: 'Locality sanctified against pestilence (by angel) as result of prayer and fasting'.⁴¹ 'Irish myth', voegde hij er aan toe; Thompson baseerde zich voor dit nummer namelijk op de Ierse motievenindex van Tom Peete Cross. Gezien de bronnen van Cross – middeleeuwse kronieken – kan dit verhaal echter beter als een sage of legende gekarakteriseerd worden.⁴²

De Nederlandse Volksverhalenbank van het Meertens Instituut bevat een legende over de zevende-eeuwse missionaris en 'apostel der Friezen' Willibrord, die als variant aangemerkt kan worden van D 2162.3, of misschien nog beter van de samenhangende motieven D 2162.1 ('Saint ends epidemic by fasting') en D 2162.2 ('Epidemic does not cross river (sea) at saint's command'). Het verhaal gaat als volgt: toen de Zwarte Dood met zijn knokkel op de kloosterpoort te

Oehren (Öhringen) klopte, spoedde Willibrord zich derwaarts. Hij las de Heilige Mis en schreed al biddend door het klooster. De pest week voor hem terug, 'schrede voor schrede, gang in, gang uit, door de deuren, door den hof, door de buitenpoort, en keerde er nimmer terug'. Alle pestlijders in het klooster genazen. De Volksverhalenbank ontleende de legende aan het *Utrechtsch sagenboek* (1938), dat op zijn beurt een nogal vrije navertelling bevat van Alcuinus' levensbeschrijving van Willibrord uit circa 796.⁴³

Hoewel we geen directe relatie tussen beide verhalen kunnen leggen, kunnen we wel vaststellen dat het pestverhaal een 'geprotestantiseerde' versie is van de Willibrordlegende. Willibrord was in zijn legende zelf de wonderdoener, terwijl de Statenvertalers volgens het pestverhaal niets anders deden dan deemoedig bidden. In het Sibelius-citaat uit de versie-Harinck zijn het de bewarende engelen uit Psalm 91 die bescherming boden – een psalm die in het vroegmoderne protestantse pestvertoog regelmatig werd geciteerd.⁴⁴ Daarmee werd de afwendend van onheil direct door bovennatuurlijke machten bezworen. Het motief van Thompson/Cross laat voor deze interpretatie ook ruimte, gezien de omschrijving 'Locality sanctified against pestilence (by angel)...'. Die overeenkomst behoeft ons niet bijzonder te verrassen, aangezien zowel Ierse kroniekschrijvers uit de middeleeuwen als Nederlandse protestantse verhalenvertellers uit de negentiende eeuw dezelfde bijbel kenden en die benutten als een interpretatiemodel voor de werkelijkheid.

Besluit

Van de Hulst is niet zelf met zijn historische verbeelding op de loop gegaan. Reeds een eeuw voor 1937 deden diverse varianten van het pestverhaal de ronde. Nader onderzoek in de populaire geschiedschrijving zal zonder twijfel meer varianten aan het licht brengen. Voor de bevindelijk gereformeerden is de Statenbijbel nog steeds een belangrijk identiteitsdocument. Daarom functioneert het pestverhaal onder hen als levend vertelgoed, zoals uit de opmerkingen van meester Kieviet blijkt. Ongetwijfeld zal dit in de toekomst weer nieuwe varianten opleveren. Wat meester Kieviet precies gaat vertellen, weten we nog niet. De totstandkoming van de Statenbijbel bevat voldoende stof voor een les vol spannende verhalen: straatrellen en ingegooide ruiten in Leiden, struikrovers die een bijbel bemachtigen, vertalers en

revisoren die overlijden, de duizenden doden door de pestepidemie en, hoe we het ook wenden of keren, de wonderlijke bewaring van de overgebleven vertalers en revisoren.

Noten

1. Theo Meder, Ruben A. Koman en Gerard Rooijackers, *Canon met de kleine c. 50 verhalen en liederen bij de Canon van Nederland* (Bedum 2008); www.canon-metdekleinec.nl.
2. Vgl. G.J. Schutte, 'De canon van Nederland: nationaal of sektarisch?', *Nederlands Dagblad* 18 juli 2007.
3. *Reformatorisch Dagblad* 29 december 2008, rubriek 'Historische canon'.
4. L.J. van Belzen e.a., *De Statenbijbel 1637. Het Boek der boeken* (Leerdam 2009); de lesbrief werd ook aan het openbaar onderwijs aangeboden.
5. Jan van Reenen, *Vensters vol verhalen. De canon van Nederland* (Apeldoorn 2009) 75-77.
6. W.G. van de Hulst, *Het Boek dat nooit oud wordt* (Amsterdam 1937) 12-13.
7. Jacques Dane, *De vrucht van bijbelsche opvoeding. Populaire leescultuur en opvoeding in protestants-christelijke gezinnen, circa 1880-1940* (Hilversum 1996) 159-161.
8. C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers* (Leiden 1937) 292; in de herziene editie uit 1993, bezorgd door F.G.M. Broeyer, is deze passage inhoudelijk gelijklopend gebleven.
9. *Biblia, dat is de gantsche H. Schrifture ...* (Kampen: S. van Velzen jr., 1868), verklaring ondertekend door S. van Velzen, A. Brummelkamp en H. (Helenius) de Cock.
10. *Biblia, dat is de gantsche Heilige Schrifture ...* (Middelharnis: Flakkeesche Boekdrukkerij, 1895), bezorgd door A. Kuypers, H. Bavinck en F.L. Rutgers.
11. K. Fernhout, 'Onze oude bijbel in een nieuw gewaad', *Utrechtsche Kerkbode* 17 augustus 1890, opgenomen in J.C. Rullmann, *Kuypers-bibliografie II: 1879-1890* (Kampen 1929) 298-302.
12. A. Brummelkamp, 'Herinnering' in: *Biblia, dat is de gantsche H. Schrifture ...* (Amsterdam: Gebroeders Koster, z.j.), ongepagineerd, gedateerd Kampen, oktober 1885.
13. 'Iets over de geschiedenis van den Staten-Bijbel' in: *Bijbel, dat is de gantsche Heilige Schrift ... I* (Kampen: J.H. Kok, 1913) ongepagineerd.
14. M. Baan, *De nieuwe bijbelvertaling in discussie* (Dordrecht 1960) 8-9.
15. Rik Valkenburg, *Waar het om gaat. Discussie-interviews* (Dordrecht 1971) 114-115.
16. *Toespraken van ds. J.P. Verkade, ds. P. Blok en ds. J. van Catsburg* (Zwijndrecht 1967) 12-13.
17. *Toespraak van ds. C. Harinck te Utrecht, voor de Stichting tot Handhaving van de Statenvertaling, gehouden op 12 november 1968 in de "Bethelkerk" van de Gereformeerde Gemeente, 's-Gravenhage-Zuid* (Oostburg 1968) 11.
18. *Wat doet de Gereformeerde Bijbelstichting? Doel en werk in kort bestek* (7e druk;

- Leerdam 2005) 15. De lesbrief *Bijbel in Statenvertaling toen en nu* (Leerdam z.j.) verscheen voor de eerste maal in 1987; het Sibeliuss-citaat alleen in de editie 'voorgezet onderwijs bovenbouw'.
19. A.G. Eggebeen, *Om het Heilig Woord. Uit de godsdienststrijd tussen remonstranten en contraremonstranten, bewerkt en geïllustreerd naar een oud verhaal* (Dordrecht 1975) 157; J. van der Haar en J. de Koning (red.), *Niets kan haar glans verdoven. 350 jaar bijbel in Statenvertaling* (Dordrecht 1987) 48.
 20. C. Lindeboom, *Bijbelgids. Handleiding tot het verkrijgen van bijbelkennis* (3e druk; Kampen 1930) 12; H.H. Barger, *Ons kerkboek* (2e druk; Rotterdam 1907) 15; P. Biesterveld, *Het gereformeerde kerkboek* (z.p. 1903) 23.
 21. G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland* (3e druk; Amsterdam 1872) 217.
 22. Zie C. Verheij, 'Groens visie op de presentie van God in schepping en geschiedenis' in: G. Harinck en R. Kuiper (red.), *Groen van Prinsterer en de geschiedenis. Historische opstellen* (Kampen 1994) 93-105, aldaar 102.
 23. Zie voor het genre: G.J. Schutte (red.), *De geschiedenis aan het volk verteld. Populaire protestants-christelijke geschiedschrijving in de negentiende en twintigste eeuw* (Hilversum 2008).
 24. Vgl. bijvoorbeeld Jac. Overeem, *Wat niet veroudert. Beknopt overzicht van de geschiedenis der Dordtse Synode en van de Statenbijbel* (Utrecht 1968) 75-76; H.J. Morren, *De godsdienst verzekerd. Het leven van Johannes Bogerman* (Veenendaal 1979) 97; Jan van Reenen, *De komst van de Statenbijbel* (Utrecht 2004) 110-111.
 25. www.refoforum.nl, discussie-item 'Toogdag GBS', gestart op 11 november 2008 (geraadpleegd op 15 mei 2009).
 26. www.refoforum.nl, discussie-item 'Wat vind jij de beste Bijbelvertaling??', gestart op 14 februari 2002 (geraadpleegd op 15 mei 2009).
 27. S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad II: 1574-1795* (Leiden 2003) 47; A.J. Lamping, 'Een rectoraatsoverdracht na een rampjaar. Kanttekeningen bij een oratie van Polyander, gehouden in 1636', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 31 (1977) 195-206; vgl. ook Leo Noordegraaf en Gerrit Valk, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (2e druk; Amsterdam 1996).
 28. A.J. Lamping, *Johannes Polyander. Een dienaar van kerk en universiteit* (Leiden 1980) 120.
 29. Lamping, *Johannes Polyander*, 120-121; idem, 'Een rectoraatsoverdracht na een rampjaar'.
 30. J.N. Bakhuizen van den Brink, 'Kerk en staat in de ongedrukte praefatiën der Statenvertaling van 1637' in: idem e.a., *De Nederlandsche Statenbijbel 1637-1937* ('s-Gravenhage 1937) 209-262, aldaar 244.
 31. Jacobus Revius, *Licht op Deventer. De geschiedenis van Overijssel en met name de stad Deventer. Boek 6 (1619-1640)* (Hilversum 1998) 101-102, 108; Theodore Haak, 'A Plain and True Narrative touching the late Version of the Bible, out of the Original Tongues into the Belgick or Netherlandish, and the Annotations on the same, as they came forth together in the year of Christ, 1637' in: *The Dutch*

- annotations upon the whole Bible...* (London: Henry Hills, 1657) ongepagineerd; Aegidius Stokmans, *Redenvoering over de lot-gevallen van de Hylige Schrift in Nederlant, en der zelve Nederlandsche overzetting, welke den 29sten July 1637 door hoog-gezag in de Nederduytsche hervormde kerken en schoolen ingevoerd is. Gedaen, by gelegentheit, dat dit hylzaem voorval vereeuwde* (Amsterdam 1737).
32. Nicolaes Hinlopen, *Historie van de Nederlandsche overzettinge des Bybels ...* (Leiden 1777) 165; bijlagen 146.
 33. Jod. Heringa, 'Bijzonderheden betreffende de vervaardiging van de gewone Nederlandsche bijbelvertaling', *Archief voor kerkelijke geschiedenis* 5 (1834) 57-202, aldaar 165.
 34. H.W. Tydeman, 'Caspar Sibelius, in leven predikant te Deventer; volgens zijne onuitgegeven eigen levensbeschrijving', *Godgeleerde bijdragen* 23 (1849) 481-533, aldaar 487-488.
 35. *Handelingen en verslagen van de algemene synoden van de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk (1836-1869)* (Houten/Utrecht 1984) 432-433; met dank aan D.Th. Kuiper.
 36. Ds. Harinck heeft zich voor zijn weergave op literatuur gebaseerd, maar kon niet meer nagaan welke; vriendelijke mededeling d.d. 13 augustus 2008.
 37. Zie voor de troebelen: E.J.W. Posthumus Meyjes, *Jacobus Revius. Zijn leven en werken* (Amsterdam 1895) 65-66.
 38. Fred van Lieburg, *Merkwaardige voorzienigheden. Wonderverhalen in de geschiedenis van het protestantisme* (Zoetermeer 2001).
 39. Vgl. A.W.G. Jaakke en E.W. Tuinstra (red.), *Om een verstaanbare bijbel. Nederlandse bijbelvertalingen na de Statenbijbel* (Haarlem/Brussel 1990).
 40. Vgl. ook Arie L. Molendijk, "Geen bijbelcultus, geen bijbel als relik.' De bijbel in het negentiende-eeuwse Nederlandse protestantisme' in: idem (red.), *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa* (Hilversum 2003) 107-128; August den Hollander, 'Statenvertaling' in: George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet (red.), *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009) 539-548.
 41. Stith Thompson, *Motif-index of folk-literature. A classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables, mediaeval romances, exempla, fabliaux, jest-books, and local legends* 6 dln. (herz. editie; Kopenhagen 1955-1958), dl. 2.
 42. Tom Peete Cross, *Motif-index of early Irish literature* (Bloomington, IN 1952).
 43. Respectievelijk Nederlandse volksverhalenbank (ID SINUTSAG 082), raadpleegbaar op www.verhalenbank.nl; J.R.W. Sinninghe, *Utrechtsch sagenboek* (Zutphen 1938) 86; *Willibrord – Apostel der Friesen. Seine Vita nach Alkuin und Thiofrid. Lateinisch-Deutsch*, Hans-Joachim Reischmann ed. (Darmstadt 1989) 76-77 (hoofdstuk 2.1: De analogia Willibrordi et Petri apostoli).
 44. Noordegraaf en Valk, *De gave Gods*, 125.